

Жанна Янковська

**Кобзарство як національно-культурний феномен:
відображення в літературі XIX ст.**

В статті розглядається кобзарство як самобутній, неповторний національно-культурний феномен, висвітлюються етапи його розвитку. Аналізується роль кобзарів у пробудженні національної самосвідомості, вільнолюбства, утвердженні принципів християнської моралі в середовищі українського народу.

In the article the kobzar's art (kobzarstvo) as the original and unique national-cultural phenomenon is looked through, the stages of its development are shown and the role of kobzars in the awakening of national consciousness, love of freedom, strengthening of the principles of Christian moral in the Ukrainian folk are analyzed.

Досліджуючи кобзарство з різних точок зору, на сьогодні можна цілком упевнено стверджувати, що воно є самобутнім, неповторним національно-культурним феноменом українців. Маючи глибоке коріння та сформувавшись як епічний жанр ще за часів князівської доби, найбільшого розквіту воно набуло у часи козаччини як високодуховний національний вияв народної культури.

Кобзарство як явище не є чимось одновимірним, незмінним. Воно з часів виникнення й до сьогодні переживало різні етапи свого розвитку, але завжди засвідчувало високоморальний духовний статус самих кобзарів. Принаймні свідчення, які дійшли до нашого часу і описані в історії України та української культури XV–XIX ст., збереглися у текстах творів, що їх виконували кобзарі, в літописах, хроніках, а також у художній літературі, промовисто говорять, що ці люди користувалися неабияким авторитетом у суспільстві. Пантелеймон Куліш, збираючи матеріали до фольклорно-етнографічної збірки «Записки о Южной Руси» в середині XIX ст., зазначив, що кобзарська дума і пісня у тогочасному суспільстві «заступали... друге місце після піднесення душі до Бога в молитві» [1, 191].

Якщо звернутися до минулого, принаймні від часів козаччини до XIX ст., то віднайдемо у кобзарів саме ті риси, за які пізніше їх стали називати «Божими людьми», гомерами, народними рапсодами, співцями, філософами. У репертуарі кобзарів, як і у їх переконаннях взагалі, переважали патріотичні мотиви, багато місця відводилося відображенню таких високоморальних якостей, як любов до рідної землі, віра в Бога, чесність, добро, відданість і т. ін., що загалом є в українців найбільш цінними духовними пріоритетами. Кобза, бандура вважалися священними інструментами, а тих, хто ними володів, називали, як було зазначено вище, «Божими людьми». Тому можна говорити про те, що у кобзарстві основною була не стільки власне мистецька субстанція в розумінні продукування та одержування естетичного задоволення, скільки саме духовна місія кобзарів. Зокрема, стосовно цього В. Кушпет зазначав: «Кобзарство не є мистецтво в розумінні естетичної насолоди. То – найдавніше традиційно-духовне етнічне явище, що об'єднало в собі філософський спосіб мислення, духовний спосіб життя, де спів та музика є лише формою спілкування з людьми, способом передачі певної сутності інформації» [3, 16].

Думку про те, що кобзарі були не просто музикантами та виконавцями, але й постійними «будителями» совісті народної, моральним взірцем для людної, проводить і П. Куліш у згаданій фольклорно-етнографічній збірці «Записки о Южной Руси»: «Бандура – це орган для вираження глибоких душевних рухів, а не веселий інструмент для танців, хоч веселість або комізм в Малоросійському характері завжди існують поряд з сумом і бандурист може з жалю вдарити танцювальну, ніби бажаючи закрузитись в танці і забути хоч трохи свій жаль» [1, 192].

Трансформувались із знищенням козацтва у XVIII–XIX ст. майже виключно у ремесло суто сліпих представників суспільства, кобзарство не втратило свого морального забарвлення. Про це свідчить той факт, що кобзарі не були тільки прохачами милостині, тобто у народному розумінні – старцями, жебраками. Серед них були й люди досить заможні. Ці представники суспільства вважалися також абсолютно відмінними від інших мандрівних музикантів, нерідко обіймаючи навіть поважні посади у суспільній ієрархії села. Дослідник В. Мормель писав: «Кобзарів слід відрізнити від інших старців – у них більше поважності, солідності. Усі вони були люди трудящі та ввічливі, вони дуже вдумливо ставилися до життя. У кобзарів та лірників заробіток не милостиня, а заслужена винагорода за спів та гру на музичному інструменті» [4, 34].

Сучасні етнологи визначають «селянськість» та «козацькість» як одні із основних архетипно-ментальних рис українців. У цьому розумінні кобзарі були носіями важливих символів і козацтва, і сільського життя, які можна назвати саме національними за своєю суттю. Глибоко вкоринившись у народну культуру, вони були раніше невід'ємною складовою повсякденного життя українців, а сьогодні самі стали своєрідним символом українства і українськості, оскільки на даний час майже втратили природну сферу побутування та й сутнісно принципів складові свого репертуару, адже раніше він складався, в основному, із трьох жанрів: епосу (думи та історичні пісні), релігійних творів (псалми) та розважальної музики, що займала у їх творчості другорядну роль.

Як відомо, література є органічною складовою культурою, художнім відображенням дійсності. Якщо проаналізувати кобзарство як об'єкт відображення в літературі, то, мабуть, найбільш повно воно висвітлене у художніх творах письменників XIX ст., які самі ще пам'ятали і спілкувалися з мандрючими кобзарями, захоплювалися їхнім співом та грою на бандурі. Особливо яскраво виведено ці образи в історичному романі П. Куліша «Чорна рада» та поемі Т. Шевченка «Перебендя». Уже самі назви співців у цих творах є суто народними: у «Чорній раді» кобзаря названо «Божим чоловіком», а у поемі Т. Шевченка – «перебендею», як їх називав сам народ, без зазначення імені чи інших особових даних.

Якщо звернутися до роману П. Куліша, то можемо стверджувати, що письменник надзвичайно глибоко занурився в епоху козаччини, невід'ємною національною складовою якої був кобзар. Із твору дізнаємося, хто у ті часи ставав на шлях кобзарювання. Часто це були старі козаки, бували у військових походах, які не раз дивилися смерті у вічі, але через старість уже не могли тримати зброю в руках. Іноді це були козаки, що побували у турецькій неволі, деякі з них були викуплені і таким чином повернуті на рідну землю, ще інші – визволені козаками. Найчастіше на важких роботах у неволі вони втрачали свою силу, тому не

могли вже поповнити козацьке військо. А окремі були козаками, осліпленими у неволі, які перенесли страшні тортури і були випущені, аби наводити жах своїми розповідями на співвітчизників. Саме тому і пісні їх були незвичайними, особливо думи. Неабияким авторитетом і повагою користувалися вони серед козаків за свою безкорисливість, щирість та жертвовність. У романі «Чорна рада» П. Куліш з цього приводу пише, що «в його (кобзаря – Ж. Я.) пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За те-то за все поважали його козаки, як батька, і хоть би, здається, попросив у кого останню свитину з плечей за викуп невольника, то й тому оддав усякий... Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, неначе бачить таке, чого видючий зроду не побачить» [2, 148]. Як можемо простежити із тексту твору, кобзар тут уособлює в собі мудрість, моральну чистоту, духовну досконалість, здатність на самопожертву заради іншого: «Звався Божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без поводири, у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усілякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами, а, може і своїми піснями» [2, 147]. Мабуть, за всі названі у романі властивості у народі кобзарів ще називали характерниками, химерами, химерниками. Як писав Т. Шевченко, «Отакій-то Перебендя, / Старий та химерний: / Заспіває, за-сміється, / А на сльози зверне» [5, 52].

Виконуючи також, як зазначалося, і релігійні твори (псалми), кобзарі і в козацькі часи, і по козачинні уособлювали в собі ще й таку рису, як стражденність. Мабуть, саме через цю рису у народній свідомості вони майже канонізувалися, називалися Божими людьми і виступали своєрідними посередниками між Богом та людьми, як і священники. Адже й до сьогоднішніх днів старі люди зберегли повір'я про те, що коли якусь справу поблагословив кобзар, то це має таку ж силу, як би це зробив священник. П. Куліш в «Записках о Южной Руси» писав: «Жебраки виключаються незрячістю з звичайних умов існування, ніби-то для того, щоб, розвинувши в своєму неминучому самозаглибленні мислительську здібність, вносити в суспільство релігійно-філософську стихію і таким чином підтримувати духовне життя його на висоті» [1, 44]. Саме тому, мабуть, своєрідність і відчутна дієвість традиційного кобзарського мистецтва полягає у м'якому, ненав'язливому коригуванні національної психології та поведінки, а кобзарі були тими і такими представниками суспільства, які впливали на формування української ментальності. Напевне, через усі перераховані риси кобзарі шанувалися не лише простим народом, але й представниками вищих верств суспільства, як це бачимо, скажімо, у романі П. Куліша «Чорна рада» на прикладі полковника Шрама, бо вважалося, що у своєму глибокодумному самозаглибленні вони можуть спілкуватися з Богом. Про таке «спілкування» читаємо й у поемі Т. Шевченка «Перебендя»: «...Старий заховавсь / В степу на могилі, щоб ніхто не бачив, / Щоб вітер по полю слова розмавав, / Щоб люде не чули, бо то Боже слово, / То серце по волі з Богом розмовля, / То серце щебече Господню славу, / А думка край світа на хмарі гуля» [5, 52].

Із козацьких літописів відомо, що кобзарів надзвичайно шанували на Січі. Вони були серед побратимів і в години дозвілля, під час перепочинку, і навіть у походах, нагадуючи своїми піснями та думами біль рідної землі, збуджуючи їхні найкращі патріотичні порухи душі. П. Куліш у

вищезазначеному романі описує епізод, як козаки, навіть обідаючи, слухали кобзарський спів: «Два кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких лицарських пісень про Нечая, про Морозенка, Перебийноса, що здобули по всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестейський рік, як козаки бідовали да, бідуючи, серця собі гартовали, – і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич та славу козацьку; те усе поважним словом перед товариством викладавали, щоб козацька душа і за трапезою росла угору» [2, 104].

Виводячи образ кобзаря, «Божого чоловіка», П. Куліш у романі «Чорна рада» часто використовує принцип антитези, різкого протиставлення. Тому кульмінаційною точкою, вершиною цього образу у творі є розмова «Божого чоловіка» із молодим Петром Шраменком. Усвідомлюючи суєту земного буття, примарність політичних перипетій, кобзар прагне звеличити людську душу, бачить щастя людини в її праведності. Це для нього найголовніше, тому й нічого не значать в його житті ні гетьманство, ні багатство, ні слава. У розмові з Петром «Божий чоловік» зауважує: «...А праведному чоловікові якої в світі треба нагороди? Гетьманство? Багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцками, а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш нагороди? За що нагороди? За те, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А се ж хіба мала милость Господня? Мала милость, що моя душа сміє і може таке, що іншому і не присниться?... Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир хай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо, а славному слава у Бога!» [2, 153].

Спосіб життя «Божого чоловіка» у романі П. Куліша дещо ідеалізується. Більш реально він змальований у Шевченка в аналізованій поемі «Перебендя». Хоч і не нарікає кобзар на життя, та живеться йому досить важко: «Попідтинню сіромаха / І днює й ноче; / Нема йому в світі хати; / Недоля жартує / Над старою головою, / А йому бай-дуже; / Сяде собі, заспіває: / "Ой не шуми, луже!" / Заспіває та й згадає, / Що він сиротина, / Пожуриться, посумує, / Сидючи під тином» [4, 51–52].

Поетові думки співзвучні із кобзаревими. Він розуміє, чого зі своїми, на людський погляд химерними, розмовами з Богом «старий заховавсь в степу на могилі, щоб ніхто не бачив». Ховається із своїми найсокровеннішими думками кобзар, бо хоч і люблять його люди за те, що «він їм тугу розганяє», та, пізнавши смисл людського буття, він почувається між ними самотнім: «Його на сім світі ніхто не прийма. / Один він між ними, як сонце високе. / Його знають люде, бо носить земля; / А якби почули, що він, одинокий, / Співа на могилі, з морем розмовля, – / На Божее слово вони б насміялись, / Дурним би назвали, од себе б прогнали» [4, 53].

Тому подумки і дає поет кобзарю щирі поради, схвалюючи його усамітнення: «Добре еси, мій кобзарю, / Добре, батьку, робиш, / Що співати, розмовляти / На могилу ходиш! / Ходи собі, мій голубе, / Доки не заснуло / Твоє серце, та виспівуй, / Щоб люде не чули. / А щоб тебе не цурались, / Потурай їм, брате! / Скачи, враже, як пан скаже: / На те він багатий» [4, 53].

Догоджуючи людям і заробляючи на прожиття, кобзарі післякозацької доби (XVIII–XIX ст.), котрі найчастіше були сліпими (зараз можна з певністю сказати, що саме люди, які мали цю фізичну ваду великою мірою і прилучилися до збереження кобзарських традицій), мали досить різно-

жанровий пісенний репертуар. Як зазначено у поемі: «Отакий – то Перебендя, / Старий та химерний! / Заспіває Чалого – / На Горлицю зверне, / З дівчатами на вигоні – / Гриця та веснянку, / А у шинку, з парубками – / Сербина, Шинкарку / З жонатими на бенкеті / (Де свекруха злая) – / Про Тополю, лиху долю, / А потім – У гаю, / На базарі – про Лазаря, / Або, щоб те знали, / Тяжко-важко заспіває, / Як Січ руйнували» [4, 52].

Отже, як бачимо через призму вищезазначених творів (роман «Чорна рада» П. Куліша і поема Т. Шевченка «Перебендя») феномен кобзаря залишається до кінця не збагнутим і не розгаданим. Із глибини століть він здається близьким, зрозумілим і разом з тим таємничо-незнаним. Втративши кобзарство як унікальне національне явище, ми не можемо досягнути його до кінця, настільки воно глибоке і різноманітне. Звичайно ж, йдеться про феномен кобзарства у природному його варіанті, як і зобразили його у своїх творах Т. Шевченко та П. Куліш.

На жаль, у роки радянської влади кобзарство як культурне явище було майже знищене. Власне, воно, можна сказати, перестало існувати у своєму природному варіанті. У загальновідомому процесі «стирання національних відмінностей», і тут адепти комунізму не були оригінальними, зарахувавши кобзарів до жебраків, які, очевидно, псували картину зовнішнього достатку і показного щастя, рівності, що повсюдно впадало у вічі. Коріння ж такого ставлення до кобзарства насправді потрібно шукати набагато глибше. Моральний авторитет кобзарів, а також їхній репертуар, що складався, як було зазначено, більшою частиною із дум, історичних пісень, псалмів пробуджували національну самосвідомість, вільнолюбство, думки про незалежність та утверджували принципи християнської моралі, що в умовах впровадження атеїзму та визнання релігії як «опіуму для народу» було мало не прямою антирадянською пропагандою. Кобза-бандура стала звичайним інструментом, грі на якому діти навчалися у музичних школах.

Але все ж таки, як завжди у найбільш критичні для народу і культури часи, знайшлися люди, котрі не дали пов-

ністю знищити кобзарство. І у 70–80-ті роки майже підпільно пропагували це мистецтво на Україні національно свідомі представники народу. Скажімо, у 80-ті в Києві були відомі такі кобзарі, як Григорій Ткаченко – єдиний представник на Україні, що мав стару кобзу і вмів на ній грати давнім зінківським методом, при якому кобзу ставили на коліна, спираючи на груди, і грали обома руками на всіх струнах; Андрій Бобир, котрий у роки Великої Вітчизняної війни не розлучався з бандурою навіть на фронті; Семен Гнилоквас, а також Павло Супрун – сліпий кобзар, який отримав вищу музичну освіту, закінчив Київську консерваторію по класу бандури саме тому, що у ті часи йому як вокалісту був заказаний шлях на велику сцену, а тому він обрав бандуру. Зараз його у святкові дні можна зустріти із бандурою біля воріт Софійського або Михайлівського собору в Києві. У ці ж останні десятиріччя ХХ ст. було відновлено щорічні всеукраїнські з'їзди представників кобзарства із різних регіонів України, що проводилися найчастіше у Будинку вчителя. Маскуючи репертуар патріотичними піснями радянських часів, кобзарі тут виконували й думи та історичні пісні. Після створення кафедри фольклористики у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка її керівник Лідія Францівна Дунаєвська часто запрошувала кобзарів у студентську аудиторію. Але, на жаль, говорити сьогодні про відродження у природному варіанті цього національно-культурного явища, мабуть, не можемо. Надто глибоко підрубане його коріння і надто міцно зрісся із ним насаджений майже за століття стереотип розуміння кобзарства як жебрацтва. Хоча певні трансформовані форми вияву цього культурного феномена існують і нині, є талановиті представники, що намагаються донести до української людності у наш непростий час глобалізаційних процесів кобзарське слово.

1. Куліш П. Записки о Южной Руси. У двох томах (одна книга). Репринтне видання примірника 1857–1858 рр. – К., 1994. 2. Куліш П. Чорна рада... // Твори у II томах. – К., 1989. – Т. II. 3. Кушпет В. Духовність – основа кобзарства // Бандура. – 1994. – № 6. 4. Мормель В. Хто такі кобзарі? // Бандура. – 1994. – № 4. 5. Шевченко Т. Г. Перебендя // Кобзар. – К., 1983.